

ДО ІСТОРІЇ ТЕРМІНА *ЛІТЕРА* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Склярук Наталія

здобувачка ОС «магістр»
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Василь Денисюк

кандидат філологічних наук, доцент
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

Необхідною умовою впорядкування термінології є опис історії розвитку конкретної термінологічної лексики. Такий підхід дає змогу встановити час і особливості появи та розвитку основних термінів, з'ясувати загальні тенденції становлення конкретної терміносистеми. Для цього необхідно звернутися до дослідження історії функціонування в мові конкретних слів і груп слів, що з часом стали термінами. Слушними в цьому аспекті є слова О. С. Герда, який зазначав: «Вироблення загальних принципів опису термінологій і практичних рекомендацій для їх упорядкування слід починати з виявлення основних тенденцій історичного розвитку термінологій» [2, 31].

Формування фонетичної термінології української мови можна було б розпочати з киеворуського періоду, бо слова на позначення окремих понять лінгвістики, зокрема фонетики, уже функціювали. Проте вважаємо це недоречним, оскільки становлення слова як терміна вимагає спеціальної сфери (у нашому випадку – мовознавчо-освітньої), чого киеворуський період запропонувати не може. Звісно, у літописах натрапляємо на згадки про отримання освіти давніми українцями, що опосередковано підтверджує наявність в усному мовленні слів на позначення основних понять цієї сфери, які виконували термінологічну функцію. На нашу думку, українська фонетична термінологія починає формуватися з другої половини XVI століття, коли орієнтація на тогочасну освічену Європу змусила українців складати перші граматики спочатку церковнослов'янської мови (української редакції), а згодом і української. Саме тому дослідження фонетичної термінології, як і мовознавчої загалом, необхідно розглядати з урахуванням конкретного історичного періоду.

В українському мовознавстві є низка праць, у яких досліджено особливості формування лінгвістичної термінології української мови. Було здійснено спроби укладання історичного словника української граматичної термінології, який, однак, так до кінця і не укладено і, відповідно, не опубліковано. Т. В. Баймут зазначає, що такий словник має бути одномовним, малим, розрахованим на читача із середньою освітою, а його реєстр має нараховувати близько 200 загальноновживаних у сучасній мові термінів [1, 118].

Новітній період розвитку української лінгвістики позначений зацікавленням молодих дослідників проблемами розвитку та функціонування фонетичної термінології. Г. М. Циганок присвятила цьому низку праць. Вона, зокрема, проаналізувала мікропарадигми, що підтверджують системність української фонетичної термінології на семантичному рівні. Як доводить дослідниця, українській фонетичній термінології властиві гіперо-гіпонімічні зв'язки, відношення синонімії, полісемії, омонімії [10]. В іншій праці Г. М. Циганок указує, що формування і розвиток української фонетичної термінології тісно переплетені з історією граматики, діалектології, історичної фонетики / фонології, історії мови, організацією експериментальних фонетичних досліджень. Українська фонетична термінологія упродовж останнього століття перебувала в активному становленні, розвитку, що відбивають кодифікаційні джерела – підручники, словники, монографічні праці різних етапів історії мовознавства [12]. Окрему розвідку Г. М. Циганок присвятила класифікації фонетичних термінів, зокрема зазначила, що їх у системі лінгвістичної термінології кваліфікують як макрополе фонетичної термінології, що може бути сегментоване на мікрополя, далі – на тематичні групи різних ступенів градації (підгрупи, мікрогрупи) [11].

І. Козелко вивчала фонетичну термінологію в українських граматиках ХІХ – поч. ХХ ст. Дослідниця, щоправда, з ХІХ ст. принагідно зупинилася на граматиці О. Павловського, у якій виокремила 4 терміни фонетики, зауваживши про російськомовний вплив [5, 50]. Про фонетичну термінологію українських граматик початку ХХ ст. І. Козелко зазначила, що «ці терміни мають переважно прозору мотивованість і дослівно розкривають зміст позначуваних понять» [5, 53].

Діахронний аспект формування фонетичної термінології частково представлений у монографії «Нарис історії української граматичної термінології» Н. А. Москаленко [7].

У сучасній лінгвоукраїністиці для номінації «писемного або друкованого графічного знаку у складі алфавіту для позначення письмі фонем, їхніх варіантів та деяких сполучень» [9, 333] послуговуються запозиченим з латинської мови терміном *літера*, що, як засвідчують енциклопедичні статті, є синонімом питомому слову *буква* [9, 59, 333]. Як стверджує Н. А. Москаленко, уперше його як термін фонетики використав І. Фагороссі 1833 р., а поновив 1907 р. у своїй граматиці Є. Тимченко [7, 24]. Однак така пізня фіксація термінологічного значення в лексемі *літера* змушує звернутися до інших писемних джерел. Зокрема, за даними «Словника української мови ХVІ – першої половини ХVІІ ст.», номен *літера/літера/лѣтера* в зазначений період функціонував уже як полісемант: 1) письмовий знак для позначення звуку; 2) типографський знак, шрифт; 3) *перен.* дослівний смисл чого-небудь [8, 58–59], що доводить як повну адаптацію латинізму (розвиток переносного значення!), так і належність до двох терміносистем – лінгвістичної і типографської. «Історичний словник білоруської мови» реєструє іменник *літера/литэра* тільки зі значенням 'літера' [3, 66]. Про те, що лексема *літера* в українській мові мала термінологічне значення за два століття до І. Фагороссі, свідчить «Лексикон» П. Беринди (1627 р.), де реєстрове

слов'янограф тлумачить так: *Слогъ: Складъ. Есть тыж в грамматичъ слогъ, една лѣтера гласнаа, ѿко, а, е, и, ѿ, albo сколько лѣтеръ, ѿко, ба, бра, драбъ, пѣть, пѣсть, страсть* [6, 150]. І. Ужевич у «Граматиці слов'янській» (1643 р.) послуговується терміном *літера*, щоправда, написав він її латинською мовою, тому використання цієї лексеми цілком закономірне: *Commentarius literarum. Literas ...* [4, 5 зв.], *etiam induit naturam litera* [4, 7]. Очевидно, вивчення тільки граматик не дало змоги дослідниці Н. А. Москаленко зробити правильний висновок про розвиток термінологічного значення в слові *літера*. Важливим моментом, який необхідно враховувати, є те, що перші середньовічні українські граматики описували підсистеми церковнослов'янської мови української редакції, тому в них не міг так швидко з'явитися термін *літера*.

Писемні пам'ятки наступних століть засвідчують уживання лексеми *літера* поза межами спеціальних текстів, де вона реалізує різну семантику. Прикметним є використання цього слова в поетичних рядках. Наприклад, у віршах, присвячених С. Косову, воно у сполученні з тією чи тією літерою символізує чесноти митрополита, напр.: *Гербы Сильвестра тут суть разлучены / Свѣцкіє, з свѣтом кгда сам раздѣленный / Меж ним и нами, кгда смерть полагает / Предѣл, его же прейти не змагает, / Кгда му стихія чтыры прироження / Плоть разоряит, чтыры уроження / Разореныє знаки гербовые / Сильвестра обач, же юж гробовые: / N лѣтера, лев в кратѣ, стрѣла, врембы — / Кгда ся дух с плотю дѣлитъ, ту ж и гѣрбы* (На роздѣленіє Косовіанських гербов. URL: litopys.org.ua); *НАУКУ если лѣтера котрая / Значить, N власне, як початковая. / Стѣется в земный пѣсок тут НАУКА, / Значить, иж тылко не стѣют неука* (На роздѣленіє Косовіанських гербов. URL: litopys.org.ua); *Єднак над ИЖЕ НѢСТ мы не приймаем, / През Ни, Нивѣдом, Нипонят читаем, / З написанієм Божим прето в скринѣ / Той трунной Богу податок то нынѣ. / Єжели замки где з лѣтер видати? / Замкненну з скарбом скриню ту з N знати* (На роздѣленіє Косовіанських гербов. URL: litopys.org.ua); *Кгда ся N пишет перш над он лѣтеру, / Котрая носить в собѣ кола церу, / Значить Ничого, котрое самое / Уперезжает коло свѣтовое. / З Ничого Косов линѣю выводит, / Кгда поостатней в Ницо смерти входит. / ЯКО НИЧТО ЖЕ ЕСМЪ припоминает, / N герб так даный в гроба выставляет. / А по том гербѣ, иж взял О лѣтеру, / Коло вѣчности, вѣнецъ, небес сферу* (На роздѣленіє Косовіанських гербов. URL: litopys.org.ua) та ін.

А. Радивилівський до збірок «Огородок Маріі Богородиці» і «Вінець Христов» додає вірші, у яких дякує Маріі за появу на світ своїх творінь (написання, друкування). Церковник також послуговується прийомом гіперогіпонімічних відношень, де сполучення лексеми *літера* з буквою *Д* реалізують символічне значення 'Діва Марія', 'добро', напр.: *Именем тым Марія, ям рай, Дѣво правши. / Власне то огородок пред очи нам ставши. / Кгда в имени твоєм рай Дух Святыи насадил, / На честь онаго и ям сей труд мой спорядил, / «ОГОРОДОК Маріи» имя єму давши: / Бысь мя ввела до раю одесную ставши. / На той год, кгда лѣтера Д в пасхалии, / Пишучи сію книгу Див Маріи. / Вся добра еси, в твоєм имени рай маєши. / Кто ж не речет, же Добро в себѣ нам являєши? /*

Тут на землі завше Д рядит лѣтом, / Бо и сам человек з добром преходит и з свѣтом. / Там добро, не Литера Д где пануєт, / Но Бог благій єдиний всѣм добром керуєт / (А. Радивилівський, Марія. URL: litopys.org.ua); Кгда на лѣтерѣ Д лѣто заставало, / В типографію мое дѣло завитало. / При добрѣ зачатоу, добро и концеві, / Кгда в того ж лѣта Д, идет в честь Вѣнцеві / (А. Радивилівський. URL: litopys.org.ua).

Підтвердженням функціонування лексеми *літера* з термінологічним значенням є поезія І. Величковського, де автор подає дефініції різновидів віршів, напр.: *Ехо. Єст вѣрш, в котором якобы нѣкое эхо, то єст одзов, до каждого стихов конца двѣ силлябы, з конечных же лѣтер уформованые, отзываются* (І. Величковський. URL: litopys.org.ua); *Рак лѣтералный. Єст вѣрш, которого лѣтеры, и вспак читаючися, той же текст выражают* (І. Величковський. URL: litopys.org.ua); *Рак словный. Єст вѣрш, которого не лѣтеры, але слова вспак читаются* (І. Величковський. URL: litopys.org.ua) та ін.

Свідченням того, що лексема *літера* 'літера' нарівні конкурувала з питомим словом *буква*, є вживання її в народнорозмовній мові та входження до складу фразеологізмів. Зокрема, в інтермедії на дві персони натрапляємо на рядки, де саме навколо «лінгвістичної» семантики номена *літера* відбувається творення стійкого сполучення слів на позначення розумових здібностей: (Тато): *Е, ось, панове, едного сина маю и то ледащо вдався! / Який великий в базнику сховався, / Або би ему не час мормолью трепати, / А ось еще не вѣмѣ лѣтеру складати!* (Інтермедія на двѣ персонѣ: син с татом. URL: litopys.org.ua); (Син): *Бале, тату, не хочу я до школы ходити, / Бо я не злюблю, що там схотят бити; / Бо якое не могу язбуки поняти, / Ану ж коли ся прійдет лѣтеру складати* (Інтермедія на двѣ персонѣ: син с татом. URL: litopys.org.ua). Цей фразеологізм не успадкувала нова українська літературна мова (пор. утворений за такою ж моделлю фразеологізм *не могли зв'язати двох слів*, що реалізує не тільки значення 'не вміти (не могли) говорити зв'язно, логічно', але й указує на розумові здібності людини).

Отже, залучення матеріалів різножанрових писемних пам'яток для дослідження спеціальних одиниць мовознавчої сфери є необхідною умовою об'єктивного опису історії становлення та розвитку фонетичної термінології.

Список літератури

1. Баймут Т. В. З історії української граматичної термінології. Проект побудови історичного словника української граматичної термінології. *Питання історичного розвитку української мови* : тези доповідей міжвузівської наукової конференції. 15–20 грудня 1959 року. Харків : Вид-во ХДУ, 1959. С. 117–118.
2. Герд А. С. Основы научно-технической лексикографии. Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1986. 70 с.
3. Гістрычны слонік беларускай мовы. Вып. 17. Лесничий – Местский / склад. Т. І. Блізнюк і інш.; пад рэд. А. М. Булыки. Мінск : Беларуская навука, 1998. 365 с.
4. Граматика слов'янська І. Ужевича / відп. ред. М. А. Жовтобрюх; уклад. І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. Київ : Наук. думка, 1970. XXVI, 72, 86, 114 с.

5. Козелко І. Фонетична термінологія в українських граматиках ХІХ – поч. ХХ ст. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 2016. Vol. IV. Pp. 49–53.
6. Лексикон словенороський Памви Беринди / підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчук: Надрук. з вид. 1697 р. фотомех. способом. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 271 с.
7. Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології. Київ : Рад. школа, 1959. 224 с.
8. Словник української мови ХVІ – першої половини ХVІІ ст. : у 28 вип. Вип. 16. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2013. 200 с.
9. Українська мова. Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. 3-є вид., зі змінами та доп. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.
10. Циганок Г. М. Аналіз семантичних особливостей української фонетичної термінології. *Актуальные научные достижения – 2018* : матеріали ХІV Міжнародної науково-практичної конференції (Prague, 22–30 June, 2018). Prague : Publishing House «Education and Science», 2018. URL: <http://repo.snau.edu.ua/handle/123456789/6142>.
11. Циганок Г. М. Кваліфікація українських фонетичних термінів у системі лінгвістичної термінології. *Актуальные научные достижения – 2019* : ХV Міжнародна науково-практична конференція (Прага, 22.06.2019 – 30.06.2019). Прага : Publishing House “Education and Science” s.r.o., 2019. URL: <http://repo.snau.edu.ua/handle/123456789/6748>.
12. Циганок Г. М. Формування та розвиток української фонетичної термінології. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ* (Суми, 17–20 квітня 2018 р.). Суми : СНАУ, 2018. С. 261. URL: <http://repo.snau.edu.ua/handle/123456789/6145>.